

Hållbar stadsutveckling genom förnyelse

- med utgångspunkt i miljonprogrammets Gårdsten

Sunna Pfeiffer

Fakulteten för landskapsplanering,
trädgårds- och jordbruksvetenskap,

SLU Alnarp

Examensarbete inom
landskapsarkitekturprogrammet
15 hp, C-nivå

2008:41

Hållbar stadsutveckling genom förnyelse
*-med utgångspunkt i miljonprogrammets
Gårdsten*

Sunna Pfeiffer

Handledare: Märith Jansson

Examinator: Ann Bergsjö

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds-
och jordbruksvetenskap

SLU Alnarp

Examensarbete inom landskapsarkitektpro-
grammet 15 hp, C-nivå

Huvudämne: landskapsplanering

2008:xx

Abstract

In Sweden and in the rest of the world we face the problem how to create a sustainable development. At the same time the Swedish million program, a housing program made in the 1960:s and 1970:s, is facing a renewal due to lack of maintenance during many years.

An attempt to join these two interests has been made in the residential area of Gårdsten north of Gothenburg. This paper is a case study to review the project and its approach to the sustainability concept. The purpose is to spread knowledge about the problems that can arise. By studying documentation about the reconstruction I have analyzed the approach that has been used.

The housing company's starting point was user participation and an intention to make the changes visible. Thanks to the changes the area developed into a more ecological and modern habitation. The project has received a lot of positive attention around the world but was also criticized for not regarding the preservation requirement.

There are different ways of looking at how the million program housing areas should be restored. Some consider the preservation of the habitation as the most important thing whereas others advocate a changed value by making changes visible and develop low-waste technology and new ecological solutions. I'd like to advertise for a variety of solutions instead of choosing one and only way as the right way,

since sustainability isn't possible without variety. I also advertise for more research on ecological dwelling since there is yet a lot to improve on.

Sammanfattning

I Sverige och i resten av världen står vi inför problemet att skapa ett mer hållbart samhälle. Samtidigt står många miljonprogramsområden inför förnyelse i på grund av bristande underhåll under lång tid.

Kan dessa två intressen förenas? Ett försök att göra det har gjorts vid förnyelsen av miljonprogramsområdet Gårdsten utanför Göteborg. Denna uppsats är en fallstudie av projektet och utreder hur ombyggnaden gått till och hur man förhållit sig till hållbarhetsbegreppet, syftet är att sprida förståelse för den problematik som kan uppstå. Genom att studera dokumentation om ombyggnaden har jag analyserat vilket tillvägagångssätt som har använts.

Med utgångspunkt i en aktiv boendemedverkan och intentionen att synliggöra förändring har området förnyats både i en mer ekologisk och i en mer modern riktning. Projektet har fått mycket positiv uppmärksamhet men också fått kritik från kulturmiljövårdens sida för att inte ta hänsyn till bevarande- och varsamhetskravet.

Det finns olika synsätt på hur förnyelsen av miljonprogramsområden ska gå till. Vissa förespråkar bevarande av bebyggelsen medan andra vill förändra symbolvärdet genom att göra synliga tillägg och utveckla nya ekologiska och resurssparande lösningar. Jag efterlyser ett mer nyanserat synsätt till varsamhet, det bör skapas valmöjlighet genom en mångfald av lösningar då hållbarhet enligt min åsikt inte kan uppnås utan mångfald. Jag efterlyser också mer forskning på ekologiskt boende då detta fortfarande kan utvecklas mycket mer.

Förord

Jag ville i min C-uppsats fördjupa mig i ett aktuellt ämne inom hållbar utveckling och valde därför att studera ett fall av förnyelse av ett miljonprogramsområde. Ämnet känns relevant därför att det innefattar flera hållbarhetsaspekter och därför att det inom en snar framtid kommer att krävas omfattande förbättringsinsatser i många av bostadsområdena byggda under perioden för miljonprogrammet. Min inställning är att ju mer kunskap som kan spridas om ämnet desto bättre lösningar skapas och det är syftet till att jag skriver.

Uppsatsen skrivs i kursen ”att skriva om landskap” inom landskapsarkitekturutbildningen på SLU i Alnarp. Inriktningen är landskapsplanering och uppsatsen faller under skrivtemat ”Kontinuitet och hållbarhet”, vilket var ett av fyra möjliga skrivteman att välja mellan.

Jag vill rikta ett stort tack till min handledare vars kloka synpunkter hela tiden hjälpte mig att komma vidare, om jag hade följt dem till punkt och pricka hade resultatet blivit perfekt!

Alnarp 2008-04-29

Sunna Pfeiffer

Innehållsförteckning

INLEDNING	10
Bakgrund	10
Hållbar utveckling.....	10
Miljonprogrammet	11
Mål och Syfte	15
Material och Metod	15
GÅRDSTENS OMVANDLING	16
Gårdsten före förnyelsen	16
Historia.....	16
Bostadsföretag med hållbarhetsperspektiv	17
Organisation	17
Gårdstensbostädernas helhetsmål	18
Arbete med befolkningssammansättning	19
Boendemedverkan.....	20
Fysisk och funktionsmässig förändring	21
Motiv för fysisk förändring.....	21
Förundersökning inför förnyelse.....	21
Solhusen i västra Gårdsten.....	22
Terrasserade hus i östra Gårdsten.....	27
Centrum, Dalen och Norra Gårdsten.....	30
Argument för och emot ombyggnaden i Gårdsten.....	32
Gårdsten i framtiden	35
Planerade förändringar	35

DISKUSSION 36

Inledande frågor..... 36

Utvärdering av hur ombyggnaden gick till 36

Hur har hållbarhetsbegreppet/perspektivet använts 36

Hållbarhet i utformningen av utemiljön..... 37

Allmänna reflektioner kring hållbarhetsbegreppet 37

Ekonomisk hållbarhet..... 37

Ekologiskt boende..... 38

Kulturell hållbarhet i konflikt med andra intressen..... 38

Slutsatser 41

KÄLLOR OCH LITTERATUR 42

Inledning

Bakgrund

Vi blir mer och mer medvetna om att vi måste skapa ett hållbart samhälle, det krävs att vi sparar energi, transporter och yta, skapar tryggare stadsmiljöer och så vidare. Det byggs nya hållbara stadsdelar, men vad kan göras med dem som redan finns? Många miljonprogramsområden är i dåligt skick, har stor energiförbrukning och tomma lägenheter. Ett exempel där man lyckats vända trenden är i bostadsområdet Gårdsten norr om Göteborg, byggt på tidigt 1970-tal, där man tagit ett helhetsgrepp och förändrat området med utgångspunkt i de boendes åsikter. (Boverket, 2007) Nedan följer en inledning till begreppen hållbar utveckling och miljonprogram.

Hållbar utveckling

Det används många olika begrepp i diskussionerna kring hållbar utveckling. *Uthållig* eller *bärkraftig* utveckling (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993) är andra ord för ungefär samma sak. Hållbar utveckling är det begrepp jag valt att använda i den här uppsatsen och jag utgår liksom Boverket från Brundtlandkommissionens definition av begreppet, nämligen ”att utvecklingen tillgodoser dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillgodose sina behov” (Boverket, 2004 b)

Hållbarhetsbegreppet har inte bara ekologiska dimensioner utan även sociala, kulturella och ekonomiska. Utmaningen är att skapa ett robustare samhälle och det gäller att alltid tänka på helheten. Alla de fyra delarna måste uppfyllas för att utvecklingen ska kunna kallas hållbar. (Boverket, 2004 b)

Ekologisk hållbarhet

Ekologisk hållbarhet handlar om att minska och effektivisera utnyttjandet av material, energi och andra resurser. Man bör satsa på förnyelsebar energi och återvinning. Utsläpp av giftiga ämnen eller ämnen som ger klimatpåverkan måste minskas. (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993, Boverket, 2004 b). Den biologiska mångfalden bör bevaras och mark och vatten användas på ett sätt som stärker naturens hållbarhet. Sammanhängande naturarealer kan behållas genom att i stadsutbyggnaden göra ingrepp på begränsade områden. Högre täthet skapar också bättre grund för service i närmiljön och mindre transportbehov. (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993)

Social hållbarhet

Social hållbarhet handlar om att skapa ett bra vardagsliv. Hela stadslivets utveckling är viktig och bör bidra till att sociala mål uppnås. Alla ska ha tillgång till arbete och bostad och det krävs därför en generell utveckling av boendemiljöer och ett arbete för ökad sysselsättning. Det ska finnas tillgängliga gator, torg och mötesplatser. Trygghet utan övervakning är enligt Boverket en självklar del i ett socialt hållbart samhälle. (Boverket, 2004 b) Social hållbarhet handlar också om att ge goda möjligheter för friluftss-

liv och rekreation, då brist på vardagsmotion på sikt kan påverka hälsan. (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993). Människor ska ha möjlighet att påverka sin miljö och den enskildes deltagande är av vikt för att många av dessa aspekter ska kunna skapas (Boverket, 2004 b).

Riksantikvarieämbetet skriver att delaktigheten i sig är en förutsättning för att skapa en hållbar utveckling och att det är en nödvändig ingång i arbetet med förnyelse av bebyggelsen. Genom att ta hänsyn till människors egna kunskaper, värderingar och erfarenheter inkluderas de i processen vilket motverkar segregationen. Dessutom är delaktighetsaspekten en förutsättning för att långsiktigt säkra det byggdas värde. Det är människors engagemang och möjlighet att ta ansvar och att påverka förvaltningen som är basen för det uthålliga samhället. Alla beslut måste färgas av ett lokalt sammanhang och ett brukarperspektiv. (Riksantikvarieämbetet, 2006)

Kulturell hållbarhet

Kulturell hållbarhet innebär respekt för kulturmiljön (Riksantikvarieämbetet, 2006). En hållbar utveckling kräver utvecklade gestaltning av byggnader och befintlig kulturmiljö, bevarande av landskap och kulturvärden samt ökat utbud av kultur (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993).

Idag ses kulturmiljön som något som ska brukas och förvaltas. Bebyggelsen och landskapet ger uttryck för samhällets resurser och värderingar och spelar också en stor roll som de vardagsmiljöer vi lever och verkar i. Kulturmiljöer från

den moderna epoken är en intressant ingång i dessa frågor för många människor och kan bli en väg till engagemang. (Riksantikvarieämbetet, 2006)

Plan- och bygglagen reglerar hänsynstagande vid förändringar av den byggda miljön och den gäller för alla typer av byggnader. Lagen kräver att ändringen görs på ett varsamt sätt, vid förändring skall byggandens karaktär beaktas och dess värden tas tillvara. (Riksantikvarieämbetet, 2006) Kravet på varsamhet utformades generellt att omfatta all bebyggelse och är alltså helt överförbart till den moderna bebyggelsen. (Nilsson, 2004)

Ekonomisk hållbarhet

Den ekonomiska hållbarheten syftar till att skapa ekonomisk lönsamhet och bidra till att nå välfärdsmissiga mål (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993) och kan sammanfattas med att den syftar till att hushålla med de andra dimensionerna av hållbarhetsbegreppet.

Miljonprogrammet

Bakgrund till miljonprogrammet

Begreppet miljonprogram föddes i och med ett politiskt beslut i riksdagen 1965 att en miljon bostäder skulle byggas. På grund av debatten som förts kring detta tolkas miljonprogrammet ofta som ett negativt begrepp. (Söderqvist, 1999) Istället för miljonprogram använder

Riksantikvarieämbetet begreppet rekordårens bebyggelse (Nilsson, 2004). Rekordåren är ett svagare begrepp som kan tolkas både positivt och negativt (Söderqvist, 1999).

Speciella bostadslån gavs till stora projekt och detta blev en av anledningarna till att bebyggelsen blev så storskalig (Söderqvist, 1999). En annan anledning till den stora skalan var att man lagstiftade om en nationell byggnadsstadga som gjorde det lättare för stora aktörer att bygga över hela landet (Nilsson, 2004).

På grund av arbetskraftbrist blev byggandet mer industrialiserat. Man använde prefabricerade element och typgodkända produkter för att sänka kostnaderna (Nilsson, 2004, Söderqvist, 1999). Ett exempel på hur ekonomin fick styra är de parallella rader av hus vars avstånd bestämdes av räckvidden för kranarna som användes vid byggandet. (Söderqvist, 1999)

Det har ibland påståtts att arkitekterna blev överkörda av det faktum att ekonomin styrde i så stor utsträckning och att de på sätt och vis blev tvingade till industriellt byggande. Enligt Söderqvist var dock efterfrågan på arkitekter stor under den här perioden och många upplevde själva att yrkeskåren drev på utvecklingen i den riktningen. Det fanns en tydlig uppdelning av arkitektkåren, där konstnärsarkitekterna betonade värdet av estetik och byggde prestigefyllda monument medan de som ritade bostäder var mer rationella. De tyckte att det var meningslöst att tala om skönhet då arkitekturen skulle vara så enkel som möjligt. (Söderqvist, 1999)

En nackdel med användandet av begreppet miljonprogrammet är att bebyggelsen från den aktuella tiden lätt ses som en helhet trots att den egentligen är relativt varierad. Epoken förknippas oftast med en schablonbild av storskaliga, enformiga skivhus i betong trots att den vanligaste hustypen som byggdes under perioden var lamellhus i tre våningar (Hall, 1999, Särnbratt, 2006).

Bärande idéer

Byggandet under perioden var starkt influerat av modernismen och funktionalismen. Stadsbilden blev öppen i och med att de nya flerbostadshusen placerades på det som tidigare varit landsbygd med öppna och ibland ödsliga mellanrum (Nilsson, 2004). Detta hade en upplevelsemässig funktion. Utgångspunkten var att människors estetiska preferenser skulle förändras snabbt och att det storskaliga skulle upplevas som naturligt och vackert. Den enkla formen skattades mycket högt och överskådlighet var viktigt. Man ville bort från gyttret, avsaknaden av detaljer skulle istället ge helheten ett lugn. Bostadsområden illustrerades av arkitekterna som upplevda på avstånd, som jätteskulpturer eller silhuetter med höga hus som accent till helheten. Delvis bidrog bilismen till detta perspektiv, bebyggelsen var tänkt att till stor del upplevas från bilen (Söderqvist, 1999).

Arkitekturen skulle visas på ett ärligt sätt, betongelementen skulle till exempel inte döljas av tegel för att göra sken av ett murat hus. Istället skulle blocken och fogarna visas öppet. (Söderqvist, 1999)

Trafiksepareringen var en annan bärande idé. Man ville skapa en tydligare trafikhierarki med en bilfri bostadsmiljö för att minska olycksrisken. (Nilsson, 2004)

Funktionalismens byggnadsstil omfattade även synen på utemiljöer och parker. Det togs avstånd från den traditionellt anlagda parken i kvartersstaden. Planeringen grundades istället i modernismens stadsbyggnadsidéer med ”hus i park” (Söderqvist, 1999) och ledorden var sol, ljus och luft till alla. Uppmärksamheten var riktad mot den orörda naturen, inte det urbana. Estetiken betonade kontrasten mellan bebyggelsen och naturen som sågs som en självklar hemvist, inte något som skulle kultiveras eller avgränsas. (Nilsson, 2004)

Utmaningar

Miljonprogrammet blev kritiserat redan på 60-talet, många ansåg att förverkligandet inte höll samma standard som planeringsidealet. Det var framförallt flerbostadshusen som kritiserades för att ha blivit för storskaliga, sterila och gråa. (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006)

De utmaningar som vi står inför i förnyelsearbetet handlar om att lösa problem som varit påtagliga sedan länge. Planstrukturella brister i och med trafik- och funktionssepareringen är utmaningar att lösa, likaså att vända det negativa symbolvärdet som förmedlats av media till något positivt och att jobba med resurshushållning och trygghetsfrågor. (Särnbratt, 2006) Tekniska skador har uppstått, ofta på grund av dåligt underhåll. Funktionella brister som underdimensionerade tvättstugor, för få förrådsutrymmen och otrygghet i mörka portar och

trapphus är också problem som många boende upplever. Ödsliga parkeringsytor och inbrottsrisk i förråd och garage i stora källare är strukturproblem som går att lösa. En annan utmaning är att minska den ekonomiska och etniska segregationen då ekonomiskt svaga är överrepresenterade i rekordårens stadsdelar. (Nilsson, 2004)

Fördelar med miljonprogrammet

Forskning visar enligt riksantikvarieämbetet att kritiken mot miljonprogramsområdena ofta bygger på alltför grunda antaganden då det trots allt finns många kvaliteter. Lägenheterna är genomtänkta och rymliga med planlösningar som förenklar vardagliga sysslor (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006, Söderqvist, 1999). Detta har att göra med att lägenheternas planlösningar var det som betonades starkast på arkitektutbildningen (Söderqvist, 1999). Material i trappor och gångvägar är av hög klass och de olika områdena har ofta utpräglad särart som avspeglar den historiska period i vilken de uppfördes. Områdena i sig är i allmänhet generöst planerade med hänsyn till infrastruktur. Stora gårdar och grönområden ger utrymme för lek och avkoppling och idag är den grönska som planterades efter byggnationen dessutom uppvuxen. (Nilsson, 2004)

Förklaringar till problemen

Många förbättringsprojekt har redan genomförts genom åren, allt från namnbyte till genomgripande ombyggnader. Trots det beskrivs vissa områden fortfarande som problemområden. Vissa anser till och med att gestaltningen

i sig bidrar till störda sociala beteendemönster men många av de problem som nämns är generella, de kan finnas överallt och kan inte kopplas direkt till en arkitekturstil. (Nilsson, 2004) Det finns flera förklaringsmodeller till problemen, de bygger delvis på varandra och kan tillsammans ha bidragit till en negativ spiral.

Den rådande bostadsmarknaden påverkade vilka som flyttade in i de nybyggda områdena. När man runt 1970 insåg att efterfrågan på lägenheter inte blev så stor som beräknat kom det som en chock (Hall, 1999).

Minskad efterfrågan på lägenheter gjorde att socialtjänsten skickade hyresgäster med sociala och ekonomiska problem till de nybyggda områdena. Redan här hade det alltså skett en segregation där de ekonomiskt svaga var överrepresenterade. (Nilsson, 2004)

Det talas också om en stigmatisering, ett behov hos människor att avgränsa sig från det annorlunda. Här har massmedia ett starkt inflytande när det gäller påståenden om sanningar, image och symbolik (Nilsson, 2004). Redan i början av 1970-talet skildrade massmedia förörternas som permanent ofärdiga, smutsiga och skräpiga. Några år senare kretsade rapporteringen kring kriminalitet och sociala problem och ytterligare några år senare sågs invandringen som ett problem. (Särnbratt, 2006) Genom höga kostnader för boendet kan asociala individer uteslutas för att öka tryggheten och säkerheten för de närboende. De som inte kan betala tvingas att bo i ”problemområdena”. (Nilsson, 2004) Stigmatisering är en situation som kan utnyttjas

med hjälp av konstruktionen att vissa bostadsområden är problemområden och sådana maktrelationer förstärker segregationen. (Ericsson, et al, 2002)

En annan möjlig orsak till att miljonprogramsområdena väljs bort är deras läge, ofta i utkanten av staden. De har helt enkelt svårt att konkurrera med de mera eftertraktade centralt belägna stadsdelarna. (Nilsson, 2004)

Förnyelse av miljonprogramsområden

Riksantikvarieämbetet identifierar stora underhållsbehov i bebyggelsen från miljonprogrammet och menar att det under de närmaste tio åren kommer att göras stora insatser för att anpassa denna bebyggelse till dagens tekniska krav. (Riksantikvarieämbetet, 2006) En del av dagens miljonprogramsbebyggelse kommer att rivas, framförallt i avfolkningsbygder, en del kommer att byggas om men merparten har bara behov av smärre förändringar. (Nilsson, 2004)

Hållbar utveckling i miljonprogrammet handlar om att ta vara på den resurs bebyggelsen utgör för dem som bor och verkar i området. Utmaningen är att skapa arkitektur och bebyggelsemiljöer som tillgodoser nutida önskemål i fråga om funktion, trivsel och trygghet men samtidigt ta vara på karaktärsdrag i det befintliga. (Särnbratt, 2006)

Mål och Syfte

Mål

Uppsatsen skall:

Utreda hur förnyelsen av Gårdsten har fungerat planeringsmässigt, vilka aktörer som varit involverade samt hur man har engagerat de boende.

Utreda vilket hållbarhetsperspektiv man har haft i utformningen av utomhusmiljön.

Reflektera kring hållbarhetsbegreppet i ett större sammanhang.

Syfte

Syftet med fallstudien är att ta lärdom av ett projekt som gjorts för att bidra till ökad kunskap kring förnyelse av miljonprogramsområden.

Material och Metod

Uppsatsen är en fallstudie och genom att studera den dokumentation som gjorts om ombyggnadsprocessen i Gårdsten vill jag utreda vilket arbetssätt som använts och hur man har förhållit sig till hållbarhetsbegreppet.

Dokumenterna om Gårdsten behandlas med utgångspunkt i att det aktuella bostadsföretaget till stor del stått för dokumentationen, de måste därför ställas i relation till annan litteratur som kan bemöta de argument som framförs. Tyvärr

har jag inte haft möjlighet att bygga uppsatsen på ett intervjumaterial men anser att den dokumentation jag haft tillgång till har varit tillräcklig för att jag skulle kunna göra min analys.

Avgränsningar

Studien av det specifika fallet får vara den röda tråden i en mer allmän diskussion kring hållbarhetsbegreppet. Fallet jag har valt är förnyelsen av miljonprogramsområdet Gårdsten norr om Göteborg. Detta har jag valt delvis på grund av att denna ombyggnad fått stor uppmärksamhet i media och även mottagit flera priser. Med anledning av detta kan det vara intressant att göra en djupare analys och också undersöka om ombyggnaden fått negativ kritik.

Eftersom jag vill göra en koppling till en hållbar utveckling är det viktigt att denna aspekt finns med i projektet. I ombyggnaden har man försökt förhålla sig till flera olika hållbarhetsaspekter. Den ekologiska hållbarheten tillgodoses med hjälp av olika former av energisparande som till exempel solvärme och det har också lagts stor vikt vid den sociala hållbarheten med en tydlig fokus på brukarmedverkan. Både resurshushållandet och brukarmedverkan är starkt kopplade till en långsiktigt hållbar ekonomi. Området är också intressant ur kulturell hållbarhetssynpunkt i och med att man valt att bevara bebyggelsen men gjort ombyggnader som delvis förändrar dess uttryck.

Gårdstens omvandling

Gårdsten före förnyelsen

Historia

Mot bakgrund av prognoserna av befolknings- och konjunkturutvecklingen förutsåg Göteborgs kommun på 1960-talet att de kommunala marktillgångarna skulle ta slut och köpte därför mark av grannkommunerna (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006). Detaljplanen för Gårdsten antogs 1968 och fram till 1972 (Särnbratt, 2006) byggdes 3500 bostäder i området. (Nilsson, 2004)

Prognoserna som gjorts över befolknings- och konjunkturutveckling skulle visa sig överdrivna och den förutsedda expansionen kom inte till stånd. Runt 1970 stod det klart att man skulle uppnå ett bostadsöverskott i Göteborg. Då hade en stor del av bostadsbeståndet redan byggts och det fanns från början problem med tomma lägenheter. Lägenhetsöverskottet i Gårdsten kom delvis att utnyttjas som en resurs inom den kommunala socialtjänsten. Här blev de som råkat i sociala och ekonomiska svårigheter eller hamnat utanför arbetsmarknaden erbjudna bostad. Stadsdelen fick därmed en resurssvagare befolkning än övriga Göteborg och förutsättningarna för en lokal service och detaljhandel försämrades. Förvaltningen prioriterades lågt av företaget Göteborgshem och standarden på servicefunktioner som kollektivtrafik och närbutiker blev med tiden lägre. (Nilsson, 2004)

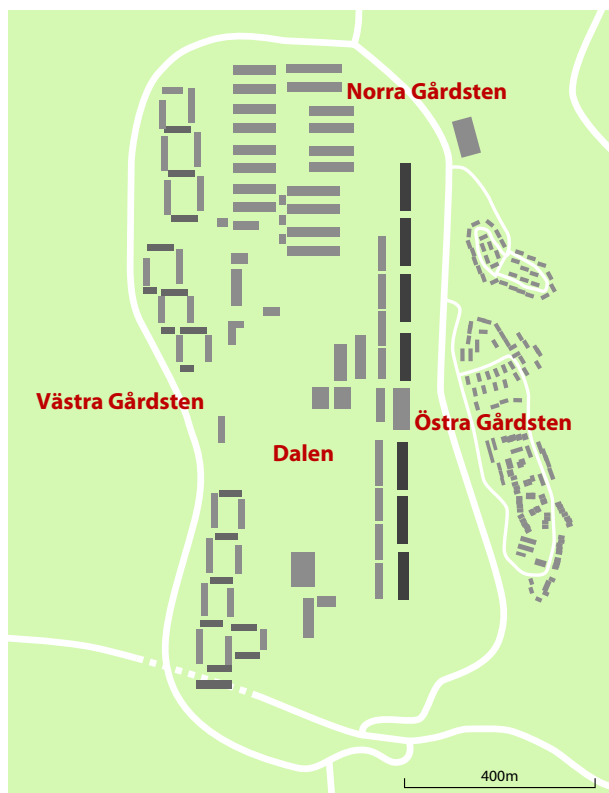
I expansionen av området norr om Göteborg kom ett omfattande bostadsbyggande till stånd utan att samtidigt mötas upp av företagsetableringar som kunde generera arbetstillfällen i området. Detta skapade en obalans och ända sedan det byggdes har det generellt funnits överskott på bostäder och underskott på arbetsplatser. (Nilsson, 2004)

I medierna riktades redan på 1960-talet kritik mot 60- och 70-talens byggande och flerfamiljshusen avfärdades som mer eller mindre ovärdiga för människor. Bilden av Gårdsten i medierna var till exempel alltid den kilometerlånga muren av hus trots att bebyggelsen var mycket mer varierad. (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006)

Omgivet av natur men nära till staden

Gårdsten präglas starkt av sitt geografiska läge, högst i Göteborg, på randen till Göta älvdalen och med vidsträckta blickar ut över omgivande landskap. Terrängen är starkt kuperad och stadsdelen omges av ett skogrikt och till stora delar orört naturlandskap. (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006) (Plan se *Figur 1*)

Gårdsten relaterar till Göteborg genom infrastruktur baserad på biltrafik, spårvagn, buss och cykel. (Nilsson, 2004) Runt stadsdelen löper Gårdstensvägen som en ringled med matargator in till bostadsområdet. Hela områdets inre är bilfritt med undantag för transporter till och från fastigheterna. (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006)

Figur 1: Plan över Gårdsten med de olika områdena markerade.

Bebyggelse

Bebyggelsen fördelas på två höjdryggar, en västlig och en östlig. Mellan områdena finns en dalsänka där orörda naturpartier blandas med sport och lek samt tre grupper med låga skolbyggnader. Norr om denna finns femvåningshus med långsidor mot söder och norr. Det finns också grupper av bebyggelse i form av småhus öster om området. (Nilsson, 2004)

Få förändringar gjordes före 1999 då Gårdstensbostäder började med sin förnyelse. Några mindre ombyggnader har gjorts men

i övrigt har byggnaderna fått återhållsamt underhåll. Växtligheten har börjat komma tillbaka efter de omfattande markarbetena som gjordes under byggnationen, utanför gårdsytorna har den kunnat utvecklas relativt fritt utan stora förvaltningsinsatser. (Nilsson, 2004)

Bostadsföretag med hållbarhetsperspektiv

Organisation

Gårdstens bebyggelse förvaltas av det allmännyttiga bostadsföretaget Gårdstensbostäder som bildades 1997. Det är ett dotterbolag i koncernen Förvaltnings AB Framtiden som ägs av Göteborgs stad och där alla Göteborgs allmännyttiga bostadsbolag ingår. Gårdstensbostäder förvaltar runt 3000 bostäder med total 7200 invånare. (Boverket, 2007)

Sedan starten har ett omfattande förnyelsearbete gjorts för att rusta upp det nedgångna området och skapa ett bättre socialt sammanhang (Boverket, 2007, Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006). Förändringarna har uppmärksammats med flera priser, bland annat ”World Habitat Award”, ”årets stadsdelscentrum”, ”årets bygge” och ”stora samhällsbyggarpriset”. I arbetet fick Gårdstensbostäder delvis stöd från Byggekostnadsforum för att kunskapen kring förbättringsarbetet skulle spridas. (Boverket, 2007)

När Gårdstensbostäder bildades övertogs fastigheterna av det gamla bolaget Göteborgshem. Området var då i stort behov av upprustning och många lägenheter stod tomma. Värdet av det eftersatta underhållet vägdes in genom att fast-

ighetsvärdet skrevs ner till noll och bolaget fick en kassa på 150 miljoner. På det sättet skapades ekonomiskt handlingsutrymme för utvecklingsåtgärder (Nilsson, 2004, Olsson, 2005)

Gårdstensbostäders organisation är decentraliserad med nio huschefer som jobbar direkt under VD: n (Boverket, 2007). Huscheferna har en central position i företaget och ansvarar förutom för den vanliga förvaltningen även för anordnande av lokala aktiviteter. (Olsson, 2005)

Bolaget säger sig ha en humanistisk syn och jobbar bland annat med mångfalds- och jämställdhetsarbete (Boverket, 2007). För att starta med ny inställning till området nyanställdes all personal och den gamla överfördes till andra delar av de bolag som ägt fastigheterna innan (Olsson, 2005). Den nya personalen hade olika kulturell och etnisk bakgrund, bland annat talar medarbetarna tillsammans ca 20 språk (Boverket, 2007).

En av de viktigaste målsättningarna var att öka inflytandet över utvecklingsarbetet bland de boende. Relativt snart kom också majoriteten av företagets styrelse att bestå av boende i området. (Olsson, 2005)

Gårdstensbostäders helhetsmål

I och med att man hade en akut uppgift att komma igång med upprustningen jobbade man med ett helhetsperspektiv och formade processen så att flera mål kunde nås samtidigt (Nilsson, 2004, Boverket, 2007). På det sättet kunde man med ett hållbarhetstänkande ge de boende bättre kvaliteter samtidigt som bostadsbolaget

fick bättre ekonomi och resurser sparades vilket skulle kunna gagna hela samhället. Målsättningen var ett resultat av årslånga förberedelser bestående av tekniska och ekonomiska analyser och undersökningar om de boendes förhoppningar och farhågor. (Boverket, 2007)

Visioner

Visionen om ett attraktivt och blomstrande bostadsområde där service och verksamheter skulle utvecklas (Olsson, 2005) formulerades enligt följande:

”En stadsdel med aktiva invånare. Ett bostadsområde där människor tar ansvar för den miljö de lever i. En plats där mångfald inte bara betyder att många olika tänkesätt och livsstilar, olika nationaliteter, religioner, åldrar och erfarenheter finns representerade utan att dessa verkligen samexisterar, samverkar för att skapa en långsiktigt sund och trygg miljö. Ett bostadsområde där den nya generationen, traktens barn och ungdomar, tror på framtiden” (Boverket, 2007, sid. 11)

Det formulerades även mer konkreta mål som sänkta boendekostnader, låg energi- och resursförbrukning, bättre kommunikationer, kulturell förståelse, substans i förändringarna, delaktighet och aktiv kommunikation. (Boverket, 2007)

Strategi

Strategin för att förverkliga målen var mobilisering och samverkan (Boverket, 2007). I mobiliseringsarbetet poängterades vikten av att vara tydlig med vilka ekonomiska ramar som fanns

för genomförandet. Ytterst fattades besluten inom ledningen och styrelsen för Gårdstensbostäder. Man arbetade också målinriktat med att bryta den gamla bilden av området genom att medvetet synliggöra förändringsarbetet, både genom aktivt informationsarbete gentemot media och offentlighet men även mer direkt genom en tydligt förändrad fysisk gestaltning och försök att förändra befolkningssammansättningen. (Nilsson, 2004).

Arbete med befolknings-sammansättning

Uthyrningspolicy

Befolkningssammansättningen reglerades på ett kontroversiellt sätt med hjälp av en uthyrningspolicy. Denna innebar att man trots att det fanns lediga lägenheter nekade nya bostads-sökande om de försörjde sig på socialbidrag. Lägenheterna hyrdes alltså bara ut till personer med arbetsinkomster, pension eller CSN-bidrag. (Olsson, 2005, Nilsson, 2004). Många av lägenheterna öronmärktes dessutom för hyresgäster som kom utifrån området (Nilsson, 2004). Det genomfördes också avhysningar för att få bort droghandel, missbruk och misshandel. Enligt Gårdstensbostäder gjordes detta för att höja trivseln och tryggheten för de boende. Man menade att området behövde stadga och minskad segregation och att detta inte hade kunnat utvecklas om inte fler med arbete flyttat in (Olsson, 2005). Policyn har dock fått kritik som en alltför hård linje. (Nilsson, 2004, Olsson, 2005) På kort sikt fick policyn ett högt pris för bolaget. När Gårdstensbostäder startade var nämligen bostadsmarknaden svag och det fanns

många lediga lägenheter i andra förortsområden. Detta tillsammans med uthyrningspolicyn gjorde att andelen tomma lägenheter blev mycket hög. Minskade hyresintäkter gjorde ekonomin ansträngd, underlag för service och verksamheter minskade och skolorna fick problem med elevunderlag. De första åren efter övertagandet fortsatte den neråtgående trenden, bland annat stängde affären och bensinstationen. Gårdstensbostäder startade och drev istället en egen butik i väntan på en bättre lösning. (Olsson, 2005)

Arbetsförmedling och utbildning

Ett av de områden som Gårdstensbostäder har engagerat sig i handlar om att ge arbetsmöjligheter för gårdstensbor. Detta görs genom att stödja utvecklandet av nya företag i Gårdsten, förmedla kontakt mellan företag och arbetssökande samt få igång utbildningar av yrkeskaraktär. Storstadssatsningens pengar användes för att starta arbetsförmedlingen Gårdstensbyrå och en städutbildning. Den lokala arbetsförmedlingen hade kontor i Gårdstens centrum och ordnade ett åttiototal nya arbeten under de första ett och ett halvt åren. När storstadssatsningen gick in i en ny fas togs arbetsförmedlingen över av företaget och flyttade in som en funktion i Gårdstensbostäders kontor. I slutet av 2003 hade 600 arbeten förmedlats. (Olsson, 2005)

Boendemedverkan

Boendeinflytande under förnyelsearbetet i Gårdsten

Gårdstensbostäder skapade redan från början ett program för de boendes inflytande. Man informerade genom boendemöten, utställningar och information i hyresgästtidningen (Boverket, 2007) Innan förändringar skulle göras arrangerades möten och man använde tomma lägenheter som utställningslokaler för att visa informationsmaterial och ge möjlighet att reagera på ett klotterplank. Eftersom lägenheterna skulle renoveras gjordes också hembesök hos alla vilket gav möjligheter till både information och diskussion. (Olsson, 2005) Man var noga med att informera de boende om de ekonomiska ramarna för projektet för att undvika missförstånd och besvikelse. (Olsson, 2005)

Gårdstensbostäder var måna om att bevara den fysiska miljön. Det arrangerades gåturer med hyresgästerna där de fick tala om både vad de värdesatte och vad som förorsakade vantrivsel. Det var viktigt att inte bara titta på negativa aspekter som fanns utan också att upptäcka positiva livsmönster som vuxit fram. Detta kan kopplas till den förundersökning som riksantikvarieämbetet föreslår och som beskrivs närmre nedan.

Under ombyggnadens gång utgick man hela tiden från vad som gjorts för att lära vad som var framgångsrikt och vad som inte var det. Små möten arrangerades där till exempel ljussättning på och mellan gårdar studerades kvällstid efter att provbelysning monterats upp. Man lät

också riksantikvarieämbetet göra en kulturhistorisk undersökning av östra Gårdsten för att lära känna områdets historia och kultur. (Boverket, 2007)

Mobiliseringen av hyresgästerna skapades genom att frivilliga fick bilda arbetsgrupper. Projektörer och entreprenörer tog hänsyn till de förslag som arbetsgrupperna arbetade fram. (Boverket, 2007)

En annan del i hyresgästernas känsla av delaktighet var att bostadsbolaget krävde att entreprenören anlidade en del av arbetskraften från Gårdstensbostäders egen arbetsförmedling Gårdstensbyrån. Ett femtiotal personer deltog och flera erbjöds fortsatt arbete hos entreprenören. (Boverket, 2007)

Fortsatt delaktighet efter ombyggnaden

Tack vare att de boende fick chans att vara med i arbetsgrupper fick de erfarenheter av att organisera sig. Denna erfarenhet togs tillvara i gårdsråd och gårdsfester och i arbetet med en omvandling av bostadsgårdarna. Deltagandet i möten och arbetsgrupper har fått en fortsättning som varit betydelsefull för det sociala livet. (Olsson, 2005)

Fysisk och funktionsmässig förändring

Motiv för fysisk förändring

Synliga tillägg

Kort efter att Gårdstensbostäder bildats kontaktades ledningen av arkitekten Christer Nordström som föreslog genomförandet av solhusen. (Nilsson, 2004) Projektet kretsade kring soluppvärmning och beskrivs närmre nedan. Att göra förändringarna synliga var ett av Gårdstensbostädernas motiv för att skapa en mer positiv bild av området (Särnbratt, 2006).

Energibesparingar

Motivet för förändringen var också att uppnå en bättre hushållning med energi och resurser. Det fördes en intensiv diskussion om alternativa energikällor och om olika typer av kretslopp. Åtgärderna handlar i många fall om ändrade beteenden hos individer, men även om investeringar i resurssparande teknik för att på lång sikt kunna uppnå besparingar. Flera utomstående bedömare menade också att investeringarna i tekniken inte kunde tjänas in genom framtida energibesparingar, detta utvärderas nu. (Nilsson, 2004)

Förundersökning inför förnyelse

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Vid planerad förändring är det viktigt att göra en förundersökning som belyser kvaliteter och möjligheter, så att lösningen inte bara baseras på problem. Riksantikvarieämbetet föreslår en rums- och strukturinventering speciellt anpassad för miljonprogramsbebyggelsen.

I inventeringen ska egenskaper identifieras utan att värderas som bra eller dåliga. Mötet mellan bebyggelsen och dess omgivning skall beskrivas men även byggnadernas form, material, färger och byggnadsdelar, hur de samverkar och vilka effekter som uppstår. Detaljer och material ska betraktas utifrån vad de är, inte vad de borde vara. (Nilsson, 2004)

När förändringar planeras ska förundersökningen användas för att utvärdera förändringens påverkan på den upplevda miljön. Bebyggelsens verkan i landskapet och bebyggelsegruppen som helhet kan förändras när enskilda byggnader byggs om. Också den enskilda byggnadens helhetsintryck kan förändras när detaljer och material byts ut. Förslag på förändring ska alltid jämföras med det befintliga. (Nilsson, 2004)

Solhusen i västra Gårdsten

Västra Gårdsten före förnyelsen

I västra delen finns 3-vånings lamell- och 6-vånings gallerihus (Nilsson, 2004). Husen grupperades kring tolv fyrkantiga gårdar med lekplatser, planteringar och konstnärlig utsmyckning. (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006) bebyggelsen är anpassad till topografin genom att gårdarna fördelar sig på tre olika nivåer i landskapet. 3-våningshusen ligger öster och väster om gårdarna medan de högre husen är placerade mellan dem för att ge stort ljusinsläpp på för- och eftermiddag. (Se **Figur 2**) Fasaderna var ursprungligen av betongelement med ljus sjösten i ytan (Nilsson, 2004)

Området har tydligt funktionalistiska drag med sina platta tak, upprepningsestetik och betoning på de horisontella formerna. (Nilsson, 2004) Gårdsmiljöerna är av hög kvalitet och har upp vuxna träd och bebyggelsen erbjuder en variation i hustyper och höjd. Storskaligheten och den monotona upprepningen av hus kritiserar av arkitekter och bostadsförvaltare men skulle också kunna beskrivas som enhetligt och effektivt. Bebyggelsen är gestaltad som en helhet placerad på ett högt läge i landskapet. (Särnbratt, 2006).

Sedan bebyggelsen tillkom har balkongfronter på några hus bytts ut vilket har gjort att fasaden har fått ett helt annat uttryck än den hade från början. För övrigt hade få förändringar gjorts när Gårdstensbostäder tog över fastigheterna. Byggnaderna var däremot slitna och vissa tekniska problem hade uppkommit. (Nilsson, 2004)

Upprustning för att synliggöra ekologisk inriktning

Solhusen var de första husen som renoverades och fick namnet på grund av de värmdes upp med hjälp av solceller på taket och förvärmning av friskluft i inglasade balkonger (se **Figur 3**). (Boverket, 2007)

Ombyggnaden i solhusprojektet grundades i behovet av upprustning men det ekologiska perspektivet var centralt. Bara de västra husen kunde bli solhus beroende på att de måste vara orienterade i någorlunda öst-västlig riktning för att söderfasaden och taket ska kunna användas för passiv- eller luftbaserad soluppvärmning (Nordström, 1999). Förutom solvärme gjordes andra energi- och resurssparande åtgärder, som tilläggsisolering, nya ventilationssystem och individuell mätning av el, vatten och värme. (Boverket, 2007, Nilsson, 2004) Den individuella mätningen har gjort att användningen av fjärrvärme år 2004 hade minskat med 40 procent och elanvändning med 30 procent. (Olsson, 2005)

Figur 2: Bebyggelsens syns tydligt från den östra sidan om dalen.

Figur 3: De inglasade balkongerna som tidigare var öppna, ger huset ett förändrat uttryck.

Tvättstugorna flyttades från de mörka utrym-
mena i källarvåningen till markplan genom att
bygga in passagerna under gallerihusen (se **Fi-
gur 6**). För att skapa bättre överblick och kom-
munikation var delar av inbyggnaden av glas ut
mot gården. (Nilsson, 2004)

I anslutning till tvättstugorna skapades nya av-
fallssystem med kompostering och i några hus
även växthus på sydsidan med gemensamt ut-
rymme för odling. (se **Figur 4** och **Figur 5**)
(Boverket, 2007, Nilsson, 2004, Olsson, 2005)
Växthuset har blivit en populär mötesplats för
kvarterets invånare (Olsson, 2005). Fördelarna
med växthuset bekräftas av Patrik Grahn, fors-
kare på institutionen för landskapsplanering på
SLU i Alnarp, som skriver att tillgång till egen
odling skapar bättre hälsa vilket också är en
viktig del i en hållbar utveckling. (Grahn, P, i
Kullinger et. al, 1993)

Bebyggelsens nya karaktär

Viljan att skapa synliga förändringar och en hel
och ren miljö resulterade i att bebyggelsen fick
en delvis ny karaktär. Uttrycket blev ljusare
och modernare men byggnadernas grundvoly-
mer finns kvar. (Nilsson, 2004)

De tydligaste inslagen är solfångare på galleri-
husens tak och de inglasade tvättstugorna och
utbyggnaderna för växthus (se **Figur 7**). Dessa
ger byggnaderna en ny yttre form. Sydsidan är
också förändrad på grund av att balkongerna
glasats in (se **Figur 3** och **Figur 7**) (Nilsson,

Figur 4: De tidigare öppna rummen under husen har byggts in med växthus.

Figur 5: Växthuset har blivit en mötesplats för de boende.

Figur 6: Några hus har fortfarande kvar den ursprungliga uppbyggnaden på pelare/pilotis.

Figur 7: Husens har fått tillägg i form av växthus, solceller som förändrar den ursprungliga formen.

2004, Särnbratt, 2006). Omgestaltningen ansluter till byggnadens funktionalistiska grundestetik men den ursprungliga materialkaraktern är försvunnen. (Nilsson, 2004)

Lamellhusen har inte förändrats lika drastiskt, ny färgsättning av fasader och renoverade balkongfronter är de förändringar som syns. Betongelementens fogar är fortfarande synliga i fasaden men den har målats så att den frilagda ballasten inte längre är synlig. (se **Figur 8**). (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006)

Figur 8 (a och b): Lamellhusen har fått ny färgsättning som varierar mellan de olika gårdarna.

Figur 9: Vy över Dalen och de två kilometerlånga husraderna.

Figur 10: Den långa gården med gångstråk mellan de terrasserade husen till höger och de lägre lamellhusen till vänster.

Figur 11: Flera lägenheter har monterats ner för att göra plats åt terrasslägenheter med stora uteplatser.

Terrasserade hus i östra Gårdsten

Östra Gårdsten före förnyelsen

I öster ligger två parallella rader av byggnader, skivhus i åtta våningar och innanför dem lägre lamellhus i fem våningar. Mellan dem bildas ett långsmalt gårdsrum med gångstråk (se **Figur 10**) (Nilsson, 2004, Särnbratt, 2006). Skivhusen hade före förnyelsen flacka tak, indragna balkonger och mörkt brungrå dansk sjösten i fasadelementens ballast. De lägre byggnaderna hade släta fasader och flacka tak. (Särnbratt, 2006)

Raderna ligger på exakt samma höjd och bildar en lång horisontal i det kuperade landskapet. (Se **Figur 9**) Husraderna bryts nära mitten av en låg centrumanläggning. Mellan bebyggelsen och ringleden finns parkeringsplatser och parkeringsdäck (Särnbratt, 2006, Nilsson, 2004).

Ombyggnad för ett modernare intryck

Upprustningen bestod i att sanera sju höga skivhus i östra Gårdsten. Den största utmaningen var skalan på den kilometerlånga mur som bestod av hundra meter långa och åtta våningar höga hus. (Boverket, 2007) Lösningen blev en terrassering av skivhusen genom att trappa av gavlarna i söder (se **Figur 11**) (Olsson, 2005, Särnbratt, 2006).

I det första huset förverkligades de boendes tre främsta önskemål; tvättstugor i entréplan, övernattningsrum för besökande och träningslokal. (Boverket, 2007) Balkonger tillfördes och de

Figur 12: Ett område med småhus har ersatt de rivna höghusen.

mörka fasaderna putsades i en ljusare nyans vilket skapade ett intryck som låg ganska långt ifrån det tidigare. (Olsson, 2005, Särnbratt, 2006)

De befintliga entréerna mot gården kompletterades med nya genomgående entréer som gjorde det lättare att komma till husen från parkeringen och busshållplatsen. Det fanns ett stort överskott av garageplatser, ett av garagen byggdes därför om till ett modernt företagscenter (Boverket, 2007, Särnbratt, 2006). På de platta taken på parkeringsdäcken skapades privata uteplatser till de lägenheter som gränsade dit (Boverket, 2007). Längs trevåningshusets bottenvåning ligger uteplatser omgärdade av en ny pergola. Nya återvinningsbehållare på gårdarna

har ersatt sopnedkastet i husen. Nya tekniska installationer för individuell värme- och varmvattenmätning för att spara energi gjordes också i samband med renoveringen (Särnbratt, 2006).

Två hus längst i söder revs och ersattes med småhus i trä (se **Figur 12**) (Boverket, 2007, Särnbratt, 2006). Så mycket som möjligt från rivningen togs tillvara; krossat material från betongelement användes vid byggandet av vägar och som underlag för småhusen. Annat demonterat material såldes på

Figur 13: Husens södergavlar har terrasserats vilket förändrat den ursprungliga blockformen.

andrahandsmarknaden. (Boverket, 2007)

Förbättringarna kunde göras tack vare de erfarenheter som gjorts i den första etappen., det primära var att steg för steg arbeta fram planerna i nära samverkan med hyresgästerna. (Boverket, 2007) Efter det första huset kunde produktionen effektiviseras ytterligare tack vare kunskaper om hur arbeten med terrasshus kan hanteras.(Boverket, 2007)

Bebyggelsens nya karaktär

Ett av de viktigaste kraven var att allt skulle vara ”inbjudande och tryggt” och terrasseringen gjordes för att få in ljus och luft mellan husen och för att skapa spännande lägenhetslösningar med egna terrasser och altaner (Boverket, 2007). På visningarna har det funnits ett stort intresse för dessa lägenheter. (Olsson, 2005) Den betonade horisontaliteten hos skivhusen har dock luckrats upp och delvis gått förlorad i och med terrasseringen (Se Figur 13) (Särnbratt, 2006).

Centrum, Dalen och Norra Gårdsten

Levande centrum

När Gårdstensbostäder tog över var det mycket som saknades för att ge förutsättningar för en centrumkänsla. Fungerande livsmedelsbutik och bankomat saknades bland annat och den fysiska utformningen var allmänt trist. Hela centrum fräschades därför upp. Man förbättrade centrumhusets centrala gång och Willys hemma öppnade och en bankomat kom år 2000. Nu är det en plats där många människor rör sig. (Olsson, 2005)

Upprustat grönområde

Dalen är det centrala grönområde som skiljer östra och västra Gårdsten åt. (Se **Figur 14** och **Figur 15**) Innan förändringarna framstod dalen som ett centralt problem för många gårdstensbor. Platsen hade tidigare varit en viktig mötesplats i området, nu var den istället ett illa skött och delvis otryggt område som växt igen. (Olsson, 2005, Särnbratt, 2006)

Marken ägdes av kommunen och den kommunala park- och naturförvaltningen och Gårdstensbostäder gick därför in i ett gemensamt projekt. En dansbana byggdes, lekplatsen fräschades upp och bänkar och bord målades. Under rubriken ”Sommar i Dalen” arrangerades en rad aktiviteter framförallt för barnen i Gårdsten. Fester och sommaraktiviteter har efter det fortsatt och Dalen har blivit ett område som är användbart för många gårdstensbor. (Olsson, 2005)

Figur 14: *Vy mot Solhusen från Dalen.*

Figur 15: *Dalen är rik på gröna ytor och uppvuxna träd.*

Gårdstensbostäder menar att de fysiska omvandlingarna och samspelet med de boende som beskrivits tidigare ligger inom det fält som bostadsföretag normalt är ansvariga för, även om dialogen med de boende representerar något utöver det vanliga. Insatserna i dalen överskrider däremot detta fält. Dalen ägs av kommunen och ligger mer på fritidssidan än på boendesidan, upprustning av detta område hade därför inte behövt ingå i företagets åtaganden. (Olsson, 2005)

Norra Gårdsten

2002 utökades företaget med 700 lägenheter från detsomtidigare varet bostadsrättsområde i norra Gårdsten. (Se **Figur 16**) Det privata företag som hade tagit över efter att bostadsrättsföreningen gått i konkurs hade misskött området och Gårdstensbostäder såg det som nödvändigt att köpa när det blev möjligt. Nästa etapp kommer att bli upprustning av denna del av Gårdsten (Olsson, 2005)

Figur 16: Bebyggelsen i norra Gårdsten har fortfarande ursprunglig gestaltning men kommer att förnyas i nästa etapp.

Argument för och emot ombyggnaden i Gårdsten

Förnyelsen kan analyseras utifrån tre aspekter; arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriskt värde och miljöanpassat byggande. I Gårdstens fall har kritiken i första hand riktats mot hur man handskats med det kulturhistoriska värdet. (Särnbratt, 2006)

Bebyggelsen berättar en historia

Enligt Särnbratts undersökning (i hennes licentiatavhandling vid institutionen för arkitektur på Chalmers tekniska högskola) vill de flesta berörda personer låta bebyggelsen berätta om den historiska utvecklingen men de drar olika slutsatser om hur. Från antikvariskt håll ses bebyggelsen som ett historiskt dokument som ska bevaras. Antikvariens uppgift är att berätta om bebyggelsens historia och hur människors liv på platsen har gestaltat sig. Arkitekter och bostadsförvaltare å andra sidan menar att man genom att göra synliga tillägg visar områdets förändring och utvecklingshistoria. Detta grundas i att arkitekternas uppdrag i de här sammanhangen ofta är att ge förslag på ny gestaltning för ett mer varierat uttryck. (Särnbratt, 2006)

Från riksantikvarieämbetets sida vidhåller man att allt inte måste bevaras utan att det är genom förändring som kulturmiljön uppkommit. Vi måste tillåta förändring men samtidigt vara försiktiga då det är svårt att vara helt medveten om det samtida kulturarvet. Vi har helt enkelt inte tillräcklig distans för att kunna värdera det rättvist. (Nilsson, 2004)

Förändra symbolvärdet

Det finns från olika håll ett uttalat mål att ge en positiv motbild till den onyanserade kritik som länge riktats mot miljonprogramsområden. En identitet skapas i samspel med omgivningen och i detta samspel har symbolvärdet en viktig roll. Vid förnyelse av miljonprogramsområden vill man därför ofta förbättra den dåliga image och status som området fått. (Särnbratt, 2006)

Det viktiga är alltså att ändra människors inställning men det finns olika angreppssätt till problemet. En positiv motbild kan skapas genom att modernisera och förändra det ursprungliga med synliga tillägg som en symbol för det nya. Detta tillvägagångssätt har använts vid förnyelsen av Gårdsten. Man har i den västra delen även använt sig av symboler för hållbar utveckling i utformningen av Solhusen med uppmärksamhet på solfångare och växthus. Ett tredje sätt att skapa bättre image är att lyfta fram symbolvärdet av kulturhistoriskt byggnadsminne med hjälp av till exempel k-märkning och bevarande av den ursprungliga utformningen. (Särnbratt, 2006)

Miljonprogramsarkitektur som byggnadsminne

Moderna kulturarv kan enligt riksantikvarieämbetet vara en resurs för regional utveckling och lokal ekonomisk bärkraft (Riksantikvarieämbetet, 2006). Det finns idag inget byggnadsminne som representerar bebyggelse från miljonprogrammet men den höga hastigheten i förändringarna gör att förorterna nu börjar uppfattas

som en del av kulturarvet. I den kulturhistoriska värderingen är det ursprunglighet och autenticitet och områdets representativitet som värderas. (Särnbratt, 2006)

Utredning görs kring att förklara bostadsområdet Skolspåret i Hjällbo i Göteborg som byggnadsminne. Områdets anses representera en positiv bild av arkitekturen från miljonprogrammet. Arkitekturen är utpräglad och Skolspåret är på det sättet sällsynt. Trots att det är unikt arkitektoniskt är representativt när det gäller materialen. Märkningen blir symbolvärde som höjer statusen på området och det uppfattas som positivt av de boende. (Särnbratt, 2006)

Punkthus vid Rymdtorget i Bergsjön i Göteborg är bebyggelse som blivit q-märkt, husen får inte rivas och fasadernas karaktär ska bevaras. Detaljplanens q-märkning och antikvariens synpunkter var idet här fallet ett stöd för arkitekten i ombyggnadsprocessen. (Särnbratt, 2006)

För förnyelse med moderna tillägg

Enligt VD: n vid tiden för ombyggnaden blev arkitekturens form medvetet underordnad de boendes önskemål. Detta har delvis en ekonomisk bakgrund, att hyresgästerna bryr sig om sin miljö har betydelse ur fastighetsekonomisk synvinkel. För östra Gårdsten blev det ännu viktigare än man hade trott att höja statusen eftersom skivhusen varit en så stark symbol för betongförorten. De moderna tilläggen var till för att markera det som var nytt och visa att förändringar hade skett. (Särnbratt, 2006).

De flesta var överens om Gårdstens kvaliteter; strukturen i västra Gårdsten var väl planerad. Gårdsmiljöerna hade en bra skala, det fanns uppvoxen vegetation och landskapsarkitektens ursprungliga planering höll fortfarande. Området kan betraktas som en anläggning, en helhet som kom till i ett sammanhang. (Särnbratt, 2006)

Arkitekten för ombyggnaden av solhusen, Christer Nordström, utgick från områdets kvaliteter och hävdade en uttalad uppskattning för byggnadernas arkitektur. Samtidigt betonade han att uppdraget från bostadsföretaget var att förändringen skulle synas. Ambitionen var att försöka bevara men bygga vidare på det som fanns. Det var också arkitektens uppfattning att tillägg som görs ska vara synliga tillägg från vår tid med ett modernt uttryck som på det sättet bidrar till att visa områdets utvecklingshistoria. (Särnbratt, 2006, Nilsson, 2004)

Både funktionalismen och den ”nya” arkitekturen står enligt arkitekten Christer Nordström på samma grund; att formen uttrycker funktionen. Att bevara kulturarvet från 1960-talet bör vara att utveckla byggnaderna i funktionalistisk anda; att låta dem ge uttryck för de funktioner och krav som finns idag. Det skall göras med attityden ”respekt utan rädsla” (Nordström, 1999)

Trots att tillägg har bidragit till att byggnaderna har förändrats finns grundstrukturen med dess gårdsmiljöer och stråk kvar. Planstrukturen är det som ger området dess karaktär och detta, menar arkitekten, gör att det kulturhistoriska värdet är bevarat. (Särnbratt, 2006)

Också riksantikvarieämbetet menar att Gårdstens avgörande karaktärsdrag ligger i hur byggnaderna ordnats i förhållande till omgivningen och varandra. Gårdstensberget som helhet visar tydligt på ett mycket karaktäristiskt drag hos rekordårens bebyggelse, nämligen att bebyggelsegrupperna på olika sätt tydligt gestaltats för att samverka till egna helheter. Området utgörs av tre utpräglat olika bebyggelsegrupper från samma tid. Hela området måste uppmärksammas, inte som i kvarterstaden där uppmärksamhet kan riktas mot enskilda byggnader. (Nilsson, 2004)

För bevarande

Kulturmiljövården drar inte samma slutsatser som arkitekten utan har riktat kritik mot ombyggnaden. Förnyelsen av Gårdsten har, jämfört med andra liknande fall, resulterat i stora förändringar av bebyggelsens karaktär och ofta har andra aspekter än varsamhetskravet fått styra. (Särnbratt, 2006)

Detaljer som kritiserats är till exempel att fungerande lösningar med självständiga estetiska kvaliteter har ersatts med lösningar med andra estetiska kvaliteter. Det finns en motsättning i att byta ut fullt fungerande byggnadsdelar för att kunna uppnå framtida energibesparingar och för att fasaden skulle få ett helt och rent uttryck. Ombyggnaden genererar i sig uttag av resurser och det är inte säkert att framtida energibesparingar täcker dessa resursuttag. (Nilsson, 2004) Mycket kan göras genom att med förvaltning och underhåll ta vara på de kvaliteter som finns. (Särnbratt, 2006)

Just energifrågan är en av de viktigaste frågorna att lösa för framtida hållbar utveckling. Möjligen är minskad energikostnad med hjälp av till exempel solfångare så positiv ur miljösynpunkt att man får acceptera en starkt förändrad arkitektonisk utformning. Frågan är hur man kan tillföra hållbar teknik utan att starkt förändra den ursprungliga arkitekturen. (Särnbratt, 2006)

Flera av förändrings- och rivningsåtgärderna är föremål för bygglov och planärenden där de bedöms bland annat utifrån plan- och bygglagens varsamhetsparagraf. Det går aldrig att ta hänsyn till alla aspekter och riksantikvarieämbetet menar att vissa av åtgärderna i Gårdsten är resultat av ambitioner att faktiskt göra förändringar på bebyggelsens villkor. Andra kvaliteter har dock valts bort för att kunna uppnå de uppställda målen. Värdet i att som arkitekten utgå från byggnadernas karaktärsdrag men tydligt redovisa samtidens tillägg kan diskuteras, om alternativet är löpande underhåll. Det är viktigt att inför framtida förändringar uppmärksamma och dokumentera bebyggelsens befintliga värden för att undvika att dessa förbises och går förlorade i processen. (Nilsson, 2004)

Även kulturmiljövårdens företrädare kan tänka sig positiva resultat av ombyggnaden, en antikvarie i Särnbratts undersökning säger att den ”ekologiska” ombyggnaden av solhusen kanske ses som lyckad i framtiden och att den har potential att i framtiden utnämnas till byggnadsminne. (Särnbratt, 2006)

Gårdsten i framtiden

Planerade förändringar

Idag är alla lägenheter uthyrda och folk står i kö för att få flytta in. Gårdsten har blivit en attraktiv stadsdel, människor trivs, företag har etablerat sig och driftkostnadsbesparingar har gjorts. Nästa steg blir att vårda och stärka det som uppnåtts. Detta kommer enligt Gårdstensbostäder även fortsättningsvis att göras med en helhetssyn på boendet med en betoning på trivsel, miljö och trygghet. Nu ska företaget fokusera på nya utvecklingsmöjligheter i upprustningen av norra Gårdsten och hoppas också att kunna bygga ut området med fortsatt variation av nya småhus och bostadsrätter. En annan utmaning blir att länka samman Gårdsten tätare med omgivande samhälle. (Boverket, 2007)

2002-2003 arrangerades en tävling under temat ”Suburban challenge – urban intensity and housing diversity”. Här föreslogs utformningen av ny entré till Gårdsten (Olsson, 2005); ett IT-mediecentrum med sjukvård, sport och fritidsanläggningar. Det vinnande förslaget ska knyta ihop området från Gårdstens centrum fram till en offentlig byggnad, ett multi- funktionellt kulturcentrum. En ny bussterminal och gångbro ska eventuellt också byggas (Olsson, 2005).

Diskussion

Inledande frågor

Utvärdering av hur ombyggnaden gick till

Ombyggnaden av Gårdsten utgick enligt min analys i första hand från boendemedverkan. Det var detta som var det primära, alla förändringar gjordes utifrån de boendes önskemål eller en föreställning om vad som skulle kunna skapa en mer positiv bild av området. Denna positiva bild utgick dels från en uppfräschning mot ett modernare uttryck och dels från en mer ekologisk inriktning. Det lades stor vikt vid att dessa tillskott skulle vara synliga för att på det sättet förändra symbolvärdet på platsen. En engagerad ledning och aktiva boende bidrog till att man har lyckades med sin uppgift, alla lägenheter är uthyrda och det verkar vara en lugnare stämning i området. Den positiva uppmärksamhet som ombyggnaden har fått visar inte bara att man har lyckats, den bidrar också till att förbättra områdets image. Följden av denna positiva förändring är för en bättre ekonomisk situation bostadsbolaget men i hur stor omfattning detta varit drivkraften är svårt att säga.

Hur har hållbarhetsbegreppet använts

Ekologisk hållbarhet

I den dokumentation som finns om ombyggnaden framgår att man från bostadsföretagets sida främst syftar till den ekologiska hållbarheten när man talar om hållbar utveckling. Solhusprojektet får mycket uppmärksamhet även om detta projekt bara är en del av omvandlingen som skett.

Social och kulturell hållbarhet

Samtidigt har man under hela processen jobbat med flera hållbarhetsaspekter parallellt. Boendemedverkan skulle bidra till ett socialt hållbart samhälle, att utgå från det som finns och försöka bevara bebyggelsen har också varit en utgångspunkt i arbetet för en kulturell hållbarhet även om detta är den del som kritiserats mest.

Ekonomisk hållbarhet

Ekonomisk hållbarhet handlar om att skapa ekonomisk lönsamhet och bidra till att nå välfärdsmissiga mål (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993). Denna lönsamhet grundas enligt företaget Gårdstensbostäder i besparingar som kan göras tack vare energihushållning för ett mer ekologiskt hållbart samhälle och på boendemedverkan och nyinflyttade för en social hållbarhet.

Gårdstensbostäder är ett allmännyttigt bostadsföretag och fokuserar därför inte enbart på vinst, ändå måste företaget vara ekonomiskt lönsamt i längden. När är i så fall en vinst för företaget en hållbarhetsgärning och när görs den bara i vinstsyfte? Jag tolkar allmännyttan som att företaget ska verka för en positiv utveckling för samhället i stort, inte bara för det egna bostadsbeståndet. Särnbratt skriver att nya dyrare lägenheter och blandade upplåtelseformer ökar mångfalden, erbjuder invånarna möjlighet att göra boendekarriär och lockar ekonomiskt starkare hushåll till området, men att risken blir att utsatta grupper inte har möjlighet att flytta tillbaka och att man därmed bara flyttar problemen (Särnbratt, 2006).

Om så är fallet i skulle det innebära att Gårdstensbostäder inte har verkat för allmännyttan. Det är fullt möjligt att de som redan bodde i området har fått chans att få det bättre, detta utreds dock inte i denna uppsats.

Hållbarhet i utformningen av utemiljön

En av mina inledande frågor var hur man förhållit sig till hållbarhetsbegreppet i utformningen av utemiljön. Dokumentationen behandlar dock inte detta i större utsträckning utan fokuserar nästan enbart på bebyggelsens omvandling.

Gårdsmiljöerna ska i grunden ha varit väl utformade och det enda som gjorts är en allmän uppfräschning. I arbetet med denna omvandling fanns enligt Gårdstensbostäder själva ett stort intresse från de boende att medverka. Exakt vad som gjordes beskrivs dock inte närmare.

Ur varsamhetssynpunkt är det positivt att sträva efter att bevara den ursprungliga utformningen och efter att ha besökt platsen fick jag en positiv bild av utemiljön. Det är dock synd att inte mer har gjorts för att tänka på byggnader och utemiljö som en helhet.

Allmänna reflektioner kring hållbarhetsbegreppet

Ekonomisk hållbarhet

Att ett företag har ett hållbarhetstänkande borde alltid vara lönsamt. Här har politiken möjlighet att påverka, man skulle kunna ge ekonomiska subventioner till företag som vågar satsa på projekt som utvecklar hållbarhetsaspekterna. Jag tror däremot att det även utan politiska styrmedel kommer att vara lönsamt att jobba för ett hållbart samhälle. För att människor ska våga satsa krävs det att vi kan visa att ekonomiska subventioner inte behövs, skulle de behövas hade det inte varit hållbart, det följer av definitionen för hållbarhet.

Ekologiskt boende

Jag vill efterlysa mer forskning om hur ett ekologiskt boende skulle kunna utformas men också förändra synen på vad ekologiskt boende är. I framtiden handlar det om att hitta hållbara lösningar som fungerar för många människor, vi måste bort från att likställa ekologiskt bygande med ekobybegreppet och Solhusen i Gårdsten är en bit på väg i rätt riktning. Ekobybyn har länge kanske mest förknippats med små enklaver i utkanten av stadsregionerna med mulltoaletter och egen odling. Frågan är om de verkligen är det mest ekologiska alternativet. När hela hållbarhetsaspekten dessutom vägs in blir det mycket intressantare att arbeta med den bebyggelse som redan finns. Den hållbara utvecklingen måste kunna ske i stor skala, det intressanta blir då att undersöka hur det moderna samhället kan anpassas bättre till förutsättningarna som finns idag. I Gårdsten har ett försök gjorts, jag tror att det viktiga är att göra många olika försök. Framtidens hållbara samhälle kommer att bestå av en sammansättning av många olika möjliga lösningar på hur man hushåller med resurserna och skapar en bra vardag för människor. Genom att få chans att välja har man också ha chans att påverka.

Kulturell hållbarhet i konflikt med andra intressen

En återkommande diskussionen är den om bevarandet av bebyggelsen som visar sig stå i konflikt med andra intressen.

Varsamhetskravet i konflikt med boendemedverkan?

I den litteratur och dokumentation som jag har gått igenom är det få som kritiserar valet att låta de boende ha inflytande i processen. Ändå finns det en konflikt mellan boendeflytandet och den varsamma förnyelsen då de boendes önskemål tenderar att gå emot bevarandet av det som de förknippar med något gammalt och slitet.

Att söka förena dessa två intressen handlar om att bygga upp en kunskap hos de boende som gör att de kan uppleva ett värde i bevarandet. Jag tror att en sådan kunskapsuppbyggnad är möjlig om man kan göra det med en öppenhet och insikt om varför man vill bevara. Man borde visa att bevarandet kan bli vackert på riktigt, att det gamla och slitna kan bli något fantastiskt, att man kan göra något spännande genom att vårda och bevara. Varför inte frossa lite i det som fanns då, göra en grej av det? I de fall som är på väg att kulturminnesmärkas verkar det som att man har lyckats övertyga de boende om att de bor i ett värdefullt område.

Vid förnyelsen av östra Gårdsten var de boendes främsta önskemål tvättstugor i entréplan, övernattningsrum och träningslokal. Ett annat önskemål var att det skulle vara ljus, rent och snyggt. (Boverket, 2007) Så länge det är ekonomiskt möjligt är det ingen utmaning att tillgo-

dose den här typen av önskemål. Utmaningen ligger i att utnyttja mer av kapaciteten hos brukarna, hjälpa till att ta fram det som de själva inte tänker på i första hand. Här är professionalet hos arkitekter och planerare viktig. Brukarna har inte samma kunskap inom arkitektur och planering och har därför inte lika stora möjligheter att se hela bilden och därmed veta ”vad de verkligen vill ha”. Planeraren måste kunna sätta sig in i deras perspektiv, och samtidigt ge dem större kunskap. Processen måste växla mellan att lyssna till deras idéer och att servera dem olika idéer att ta ställning till. Ett exempel är växthusen som byggdes på några av husen i västra Gårdsten. Idén var ursprungligen arkitektens men brukarna var med och påverkade utformningen eftersom de skulle använda och sköta växthusen i fortsättningen.

Det intressanta med delaktigheten är att när man låter människor bli delaktiga måste man också låta dem påverka lösningarna. Detta kan bli en konflikt vilket blir tydligt när riksantikvarieämbetet kritiserar förnyelsen av Gårdsten men samtidigt påstår att delaktighet är viktigt. Kan man låta folk vara delaktiga om man samtidigt vill bevara kulturmiljön till varje pris? Ja, det är möjligt om man lyckas sätta in brukarna i problematiken och jobbar för att de ska få mer kunskap och förståelse. Då blir delaktighet inte bara önskemål vilket ofta blir fallet när man bara frågar människor vad de vill ha.

Varsamhetskravet i konflikt med ekologisk hållbarhet?

Enligt riksantikvarieämbetet kan i många fall målen för uthållighet sammanfalla med ett varsamt förhållningssätt vid förändringar i vår byggda miljö (Nilsson, 2004) men enligt Särnbratts undersökning kan en q-märkning av detaljplanen vara ett hinder för möjligheterna att ta hänsyn till målen för hållbar utveckling när det gäller exempelvis energibesparingar. (Särnbratt, 2006) Här går uppfattningarna alltså isär, jag tolkar det som att riksantikvarieämbetets förhållningssätt grundas mer i det är slöseri att lägga resurser på en ombyggnad när det kanske räcker med ett underhåll av byggnaden. Vill man däremot skapa nya tekniska lösningar för att spara energi på längre sikt kan ett krav på bevarande vara ett hinder då ny teknisk utrustning ofta kräver ombyggnad. Frågan är alltså om resursuttaget vid ombyggnad understiger energibesparingarna som kan göras tack vare en ombyggnad. Detta är inte helt klarlagt i dokumentationen men klart är att stora besparingar har gjorts tack vare soluppvärmningen av solhusen.

Varsamhetskravet i konflikt med förtätning?

En stads expansion bör ur hållbarhetssynpunkt ske genom förtätning inom stadens gränser, då får folk sina behov uppfyllda där de bor och behöver inte resa långa sträckor (Guttu, J, i Kullinger et. al, 1993). Detta sammanfaller med Boverkets ståndpunkt att det är viktigt att knyta de miljonprogramsområdena till den övriga staden genom att successivt bygga ihop områdena med varandra. (Boverket, 2005)

Den fysiska strukturen med funktionsuppdelning och trafikseparering är ett grundproblem i miljonprogrammets stadsdelar. Ringleder och matargator gör bostadsområdena trafiksäkra men de saknar kontakten med gatan. Särnbratt menar att bristerna i planstrukturen ska länkas samman med nya stadsdelar så att strukturen mera liknar rutnätstadens och kanske till och med i vissa bostadsområden leda in biltrafik i området på de gåendes villkor. (Särnbratt, 2006) Att koncentrera människors rörelser ökar tryggheten och levande gator och torg i boendemiljöerna skulle bidra till det (Särnbratt, 2006)

Förtätning leder dock till att befintliga strukturer förändras. Kulturmiljöaspekten förknippas idag med enskilda objekt eller byggnader vilket innebär att kulturmiljöaspekterna på stadsplaneförändringar lätt kan glömmas bort. (Riksantikvarieämbetet, 2006) Att bygga ihop miljonprogramsområdena med varandra talar mot argumentet att bevara miljonprogrammets planstruktur som är det kanske mest typiska karaktärsdraget. Särnbratt menar dock att det inte måste finnas ett geografiskt avstånd från miljonprogramsområdet för att man ska kunna avläsa var gränsen en gång gick. De nya stadsdelarna blir ett senare tillägg och de gamla vägsträckningarna ska fortfarande gå att avläsa. Om ny bebyggelse skulle stå i konflikt med uppskattade strövområden måste dessa i viss mån bevaras. (Särnbratt, 2006)

En sådan förtätning låter onekligen spännande och jag tror att det skulle vara positivt med en stad kring Gårdsten. Men är förtätning alltid det självklara? När jag själv var på platsen upplevde jag att atmosfären påverkades starkt av den omgivande naturen, det var som en ö avskild från omvärlden, en skyddad liten bubbla med ett

lugn i och med avskildheten. Ljuden från staden hördes bara på avstånd och närheten till den omgivande naturen var påtaglig men gränsen ändå knivskarp. Även om vissa naturområden sparas skulle detta gå förlorat vid en förtätning och jag anser att det finns ett värde i att bevara avskildheten även om andra intressen kanske kan överväga. Det handlar antagligen om att jag som landskapsarkitektstudent är mer inriktad på planering än på ren arkitektur, men också på att modernismens idéer i stor utsträckning handlade om planering snarare än om arkitektur.

En alternativ lösning är att istället öka mångfalden av funktioner inom området. Särnbratt skriver trots att hon förespråkar en förtätning mellan bostadsområdena att problemet kanske ligger i den ensidiga funktionen inom områdena. Från början planerades att inslaget av verksamheter skulle vara större än det blev och det vore positivt att tillföra verksamhetslokaler i till exempel bottenvåningar. (Särnbratt, 2006)

Slutsatser

Möjligheter till mångfald med hjälp av olika typer av förnyelse.

Jag anser att hållbarhet inte kan skapas utan mångfald. Felet med miljonprogrammet var att man uppmuntrade till att följa en standardlösning, dagens lösning borde vara att inte skapa för starka normer utan istället uppmuntra mångfalden. Det finns ju så många miljonprogramsområden (en miljon bostäder!), därmed finns det verkligen utrymme för olika lösningar.

Det flesta verkar vara överens om att det är upplevelsen av platsen som är det viktiga men det finns många olika lösningar på hur man skapar en positiv identitet.

Värdet av att göra synliga tillägg är ett lika accepterat som värdet av att bevara, och genom att använda olika lösningar tillgodoser man olika intressen på ett demokratiskt vis. Den stela bilden av bevarande gör att alla försöker bevara *lite*. Bättre är att man väljer olika vägar, att vissa gör galna ombyggnader medan andra förvaltar det ursprungliga. På det viset skulle det skapas valmöjligheter för människor.

Kulturmiljövårdens uppgift borde vara att i samråd med fastighetsägarna identifiera de områden som är lämpliga att bevara. Statusen på det som man väljer att bevara skulle höjas tack vare att det skulle vara något unik och sällsynt. Då skulle även ett helt ”vanligt” område bli spännande. Om alla miljonprogramsområden bevaras skulle inte bevarandet bli lika värde-

fullt. Om vår tid är präglad av en ödmjukhet inför historien är det bra, men vi måste också tillåta oss att lämna spår, inte bara bevara eller återanvända gamla trender.

Källor och Litteratur

Boverket, 2003, *Bättre koll på underhåll*, Karlskrona

Boverket, 2004 a, *Från två till 120 anbud – En rapport från Gårdstensbostäder om sänkta byggkostnader och lägre hyror vid upphandling av ombyggnad av flerbostadshus i Göteborg*

Boverket, 2004 b, *Hållbar utveckling av städer och tätorter i Sverige –förslag till strategi*, Karlskrona.

Boverket, 2005, *Förnyelse för hållbar utveckling i olika boendemiljöer*.

Boverket, 2007, *Så fick miljonprogrammet ett nytt ansikte – en rapport om Gårdstensbostädernas ombyggnad av flerbostadshus i östra Gårdsten*, Göteborg.

Ericsson, Urban, Molina, Irene och Ristilampi, Per-Markku, 2002, *Miljonprogram och media: föreställningar om människor och förorter*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet; Norrköping: Integrationsverket.

Hall, Thomas (red.), 1999, *Rekordåren : en epok i svenskt bostadsbyggande*, Karlskrona: Boverket.

Kullinger, Benny och Strömberg, Ulla-Britt (red.), 1993, *Planera för en bärkraftig utveckling. 21 nordiska forskare ger sin syn*. Stockholm

Nilsson, Samuelsson (red.), 2004, *Förändra varsamt: vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, Riksantikvarieämbetet

Nordström, Christer, 1999, *Möjligheter för miljonprogrammet*, Stockholm: Svensk byggtjänst.

Olsson, Sören (red.), Lind, Jan-Erik och Björck, Lena, 2005, *Framtidens stadsdelsutveckling*, Göteborg.

Riksantikvarieämbetet Kulturmiljöavdelningen, 2006, Program *Det moderna samhällets kulturarv*

Särnbratt, Lotta, 2006, *Perspektiv på miljonprogrammet – arkitektur, kulturhistoria och miljöanpassning som delar av hållbar utveckling*, Göteborg: Chalmers tekniska högskola.

Söderqvist, Lisbeth, 1999, *Rekordår och miljonprogram - flerfamiljshus i stor skala: en fallstudiebaserad undersökning av politik, planläggning och estetik*, Stockholm.

Sunna Pfeiffer
2008-06-03